

РЕАБІЛІТАЦІЯ НЕЗАКОННО ЗАСУДЖЕНИХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

REHABILITATION OF ILLEGALLY CONVICTED IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Кравчук І.І., доцент кафедри правознавства
Поліський національний університет

Якимчук І.С., студент II курсу
факультету правознавства, публічного управління та національної безпеки
Поліський національний університет

Статтю присвячено висвітленню наукових підходів до визначення інституту реабілітації загалом і реабілітації незаконно засуджених у кримінальному процесі зокрема. Інститут реабілітації можна розглядати як законну процесуальну процедуру, спрямовану на відновлення порушених прав конкретної особи внаслідок незаконних рішень, дій, або бездіяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду, визначення розміру майнової та моральної шкоди з наступним їх відшкодуванням державним коштом. Відповідно, мета реабілітації полягає в потребі ухвалення відповідних процесуальних рішень, які сприятимуть повному або частковому поновленню усіх прав і свобод незаконно засуджених, або тих, які було піддано незаконному переслідуванню, відшкодуванню майнової й компенсації моральної шкоди, незаконно завданих останнім, а також власне їх адаптації в суспільстві як повноправних громадян. Він гарантує та забезпечує захист прав та інтересів осіб, які зазнали незаконного і необґрунтованого кримінального переслідування чи засудження, а також забезпечує відновлення всіх їхніх прав, що, власне, і визначає потребу в його існуванні в нашій державі. Статус реабілітованої може набувати у встановленому законом порядку особа, що, відповідно, зазнала незаконного і необґрунтованого кримінального переслідування (підозрюваний, обвинувачений) або (та) засудження, що встановлюється відповідним рішенням суду. Реабілітованою може стати й особа, яка відбула покарання, а також і та, яка була звільнена від покарання та його відбування. У теорії кримінального процесу розрізняють повну та часткову реабілітацію. Підставами для реабілітації й відшкодування завданої матеріальної та компенсації моральної шкоди є: незаконні дії чи бездіяльність щодо будь-якого з учасників процесу; незаконні рішення; слідчі чи судові помилки, що спричинили шкоду будь-якому з учасників процесу. На сьогодні механізм реалізації інституту реабілітації незаконно засуджених визначений чинним законодавством, яке потребує змін і доповнень з урахуванням сучасних реалій слідчої та судової практики, а також практики Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: реабілітація, повна реабілітація, часткова реабілітація, засуджений, незаконно засуджений, кримінальне переслідування, підозрюваний, обвинувачений, кримінальне провадження, відшкодування шкоди, орган досудового розслідування, процесуальні рішення, вирок суду.

The article is devoted to the coverage of scientific approaches to the definition of the institution of rehabilitation in general, and the rehabilitation of illegally convicted in criminal proceedings in particular. The institution of rehabilitation can be considered as a legal procedural procedure aimed at restoring the violated rights of a particular person as a result of illegal decisions, actions or inaction of pre-trial investigation, prosecutor's office and court, determining the amount of property and moral damage and subsequent compensation at public expense. Accordingly, the purpose of rehabilitation is the need to take appropriate procedural decisions that will facilitate the full or partial restoration of all rights and freedoms of illegally convicted or those who have been subjected to unlawful persecution, compensation for property and non-pecuniary damage, as well as their actual adaptation to society as full citizens. It guarantees and ensures the protection of the rights and interests of persons who have been subjected to illegal and unjustified criminal prosecution or conviction, as well as ensures the restoration of all their rights, which actually determines the need for its existence in our state. The status of rehabilitated person may be acquired in the manner prescribed by law by a person who has been subjected to illegal and unjustified criminal prosecution (suspect, accused) or (and) a conviction established by a relevant court decision. A person who has served a sentence may also be rehabilitated, as well as one who has been released from punishment and serving it. In the theory of criminal procedure, a distinction is made between full and partial rehabilitation. The grounds for rehabilitation and compensation for material and non-pecuniary damage are: illegal actions or inaction against any of the participants in the process; illegal decisions; investigative or judicial errors that caused harm to any of the participants in the process. To date, the mechanism for implementing the institution of rehabilitation of illegally convicted persons is defined by current legislation, which needs changes and additions taking into account the current realities of investigative and judicial practice, as well as the practice of the European Court of Human Rights.

Key words: rehabilitation, full rehabilitation, partial rehabilitation, convicted, illegally convicted, criminal prosecution, suspect, accused, criminal proceedings, damages, pre-trial investigation body, procedural decisions, court verdict.

Актуальність теми. Нині найвищими соціальними цінностями в нашій державі визнаються захист прав і свобод людини та громадянина. До того ж останні закріплено й на конституційному рівні як обов'язок усіх без винятку органів державної влади, місцевого самоврядування та їхніх посадових і службових осіб. Проте, враховуючи реалії сьогодення, у діяльності останніх, у слідчій і судовій практиці, на жаль, досі ще не усунуто фактів зловживань, а деколи й свавілля, тортур, репресій і переслідувань. Про масштаби цього явища свідчать як виправдовувальні вирок судів, так і постанови й ухвали про закриття кримінальних проваджень. Водночас більшість фактів зловживань усе ж таки залишаються ще латентними, що потребує зміцнення суспільного контролю за діяльністю всіх гілок влади. Відповідальність за допущені недоліки в роботі судових і правоохоронних органів лежить саме на державі, і від того, наскільки ефективно вона зможе їх усунути, значною мірою залежить і розвиток її самої.

До того ж доречно згадати про одне із завдань кримінального процесу, яке визначено в ст. 2 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, а саме: забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду для того, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження було застосовано належну правову процедуру [1]. Власне, й саме суспільство зацікавлене як у покаранні осіб, винуватих у скоєнні злочинів, так і в тому, щоб жоден невинуватий не зазнав незаконного й необґрунтованого кримінального переслідування та засудження. Власне, це й визначає потребу існування в Україні механізму реабілітації, який гарантує та забезпечує захист прав та інтересів осіб, що зазнали незаконного й необґрунтованого кримінального переслідування чи засудження, а також забезпе-

чує швидке та повне відновлення всіх їхніх прав. Порядок застосування, суб'єкти та дієвість інституту реабілітації незаконно засуджених у кримінальних провадженнях породжують низку дискусійних питань, які потребують нагального розв'язання, що й зумовлює актуальність проведеного дослідження.

Метою статті є аналіз наукових підходів і чинного кримінального процесуального законодавства до визначення поняття «реабілітація», кола осіб, що можуть набути статусу реабілітованого в кримінальному процесі, а також порядок її проведення щодо незаконно засуджених.

Дослідженню й вивченню інституту реабілітації, а також питань, пов'язаних із нею, у кримінальному процесі свого часу було присвячено роботи таких відомих науковців, як: Г.Г. Амірбекова, Л.В. Бойцова, В.В. Владімірова, А.М. Глибіна, О.В. Капліної, А.Ф. Коні, О.О. Корнєєва, В.З. Лукашевича, М.В. Максименко, М.М. Михєенко, М.І. Миролубова, В.Т. Нор, М.В. Орлова, М.І. Пастухова, В.С. Раменської, В.М. Савицького, М.С. Строговича, Т.Т. Таджєєва, Д.В. Тат'яніна, І.Я. Фойницького, М.С. Шумило та інших, у яких значна увага зверталася на необґрунтоване й незаконне кримінальне переслідування та засудження особи.

Виклад основного матеріалу. Уперше інститут реабілітації було внесено до системи кримінально-процесуального права В.М. Тертишник у 1997 р. [2; 3]. Надалі цей інститут як складник системи кримінального процесу розглядався і Ю.М. Грошевим та В.М. Хотенцем [4].

Зокрема, термін «реабілітація» походить від латинської мови: «ге» – поновлення, «habilitare» – робити спроможним, відновлення чогось, придатність, здатність [5, с. 5].

В українській мові реабілітація означає поновлення репутації, повернення права, скасування знеславлення, виправдання, поновлення доброго імені та репутації несправедливо заплямованої або безпідставно звинуваченої людини, відновлення в правах людини, стосовно якої скасовано судовий вирок [6, с. 881].

У юриспруденції під терміном «реабілітація» розуміють як правовий інститут усунення негативних наслідків незаконних дій і відновлення репутації та поновлення прав, так і процедуру відшкодування незаконно завданої людини шкоди [5, с. 5].

М.С. Шумило визначає реабілітацію у кримінальному процесі як діяльність суду зі встановлення факту незаконності кримінально-процесуального провадження щодо конкретної особи та визначення розміру завданої їй майнової та моральної шкоди, а також її відшкодування за участю інших посадових осіб, організацій, підприємств і установ та поновлення в раніше обмежених правах у встановленому процесуальному порядку з метою повернення її до соціального й правового статусу, який вона мала до вчинення щодо неї незаконних дій чи рішень [7, с. 294–295].

На нашу думку, більш точне визначення поняття реабілітації у кримінальному процесі запропоновано у спільній монографії В.В. Ченцовим і В.М. Тертишником, які вважають, що це, найімовірніше, не повне відновлення порушених прав, а таке, яке буде бажаним для реабілітованого й позитивним з огляду на той час, що сплинув, і на ті зміни в суспільстві й у людині, які відбулися, і яких саме відновлень бажає сам реабілітований [5, с. 10].

Загалом, інститут реабілітації можна розглядати як законну процесуальну процедуру, спрямовану на відновлення порушених прав конкретної особи внаслідок незаконних рішень, дій або бездіяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду, визначення розміру майнової та моральної шкоди з наступним їх відшкодуванням за державний кошт. Відповідно, мета реабілітації полягає в потребі ухвалення відповідних процесуальних рішень, які сприятимуть повному або частковому поновленню всіх прав і свобод незаконно засуджених або тих,

яких було піддано незаконному переслідуванню, відшкодуванню майнової й компенсації моральної шкоди, незаконно завданих останнім, а також власне їх адаптації в суспільстві як повноправних громадян.

Варто наголосити, що серед науковців і досі немає єдності думок щодо суб'єктів, тобто осіб, які можуть вважатися реабілітованими. У теорії кримінального процесу поширеною є думка, що статус реабілітованої може набувати у встановленому законом порядку особа, що зазнала незаконного й необґрунтованого кримінального переслідування або (та) засудження.

Зокрема, Б.Т. Безлепкін уважав, що до осіб, які можуть набути статусу реабілітованого, потрібно віднести засудженого, що виявився невинуватим у скоєнні злочину, а також підозрюваного, обвинуваченого, які хоча й не були засудженими, однак зазнали незаконного кримінального переслідування, що констатувалось у відповідному процесуальному акті [8, с. 187–189].

На думку О.В. Капліної, реабілітованими можуть стати засуджений, згодом виправданий, щодо якого суд виніс виправдовувальний вирок, а також обвинувачений і підозрюваний, кримінальну справу щодо яких закрито за реабілітаційними підставами [9, с. 127].

Аналізуючи викладене вище, ми схилили підтримати згадані наукові погляди щодо визначення кола реабілітованих осіб. На нашу думку, треба лише зазначити, що засудженим у кримінальному провадженні вважається обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили. Підставою для набуття такою особою статусу реабілітованої буде подальше скасування цього вироку або закриття справи за реабілітаційними підставами.

Потрібно пам'ятати, що реабілітованою може стати й особа, яка відбула покарання, а також і та, яка була звільнена від покарання та його відбування [10, с. 23].

Набути статусу реабілітованих можуть і такі суб'єкти як підозрюваний і обвинувачений. Підставою для цього є незаконне й необґрунтоване кримінальне переслідування, що оформлюється винесенням постанови про закриття кримінального провадження за реабілітаційними підставами на стадії досудового розслідування або судового розгляду. У цьому випадку незаконні дії, рішення або бездіяльність відповідних державних органів будуть виражатися у вигляді незаконного затримання, тримання під вартою, необґрунтованого повідомлення про підозру, застосування заходів забезпечення кримінального провадження тощо.

Порядок проведення реабілітаційних заходів щодо незаконно засуджених регулюється ЗУ «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», у ч. 1 ст. 1 якого визначається шкода, що підлягає відшкодуванню. Зокрема, безпосередньо відшкодуванню підлягає шкода, яка завдана громадянину внаслідок незаконного засудження [11], у разі постановлення виправдовувального вироку, який вступив у законну силу. У разі смерті виправданого право на відшкодування шкоди в цьому випадку переходить до його спадкоємців.

Підставами для реабілітації й відшкодування завданої матеріальної та компенсації моральної шкоди є: незаконні дії чи бездіяльність щодо будь-якого з учасників процесу; незаконні рішення; слідчі чи судові помилки, що спричинили шкоду будь-якому з учасників процесу.

Фактичною підставою для вжиття заходів реабілітації у нашому випадку може бути встановлення у передбаченому законом порядку факту незаконного засудження. Юридичною підставою – постановлення виправдовувального вироку суду за наслідками перегляду попереднього судового рішення. Виправдовувальний вирок, відповідно, вноситься у випадках не встановлення події криміналь-

ного правопорушення; у діянні незаконно засудженого відсутній склад кримінального правопорушення; не доведено участь засудженого у вчиненні кримінального правопорушення.

Доречно звернути увагу в межах цього наукового доробку й на види реабілітації, серед яких прийнято розрізняти: 1) повну реабілітацію, яка передбачає повне звільнення особи від кримінальної відповідальності чи від відбування покарання (після винесення виправдовувального вироку або після закриття провадження за реабілітаційними підставами); 2) часткову реабілітацію – має місце тоді, коли визнаються незаконними лише деякі заходи процесуального примусу, але кримінальне провадження водночас триває.

Під час досудового розслідування підставою для повної реабілітації підозрюваного може бути відсутність в його діях складу злочину, що підтверджується постановою прокурора або слідчого. Нормативним актом під час досудового розслідування є ухвала слідчого судді, постановою прокурора або інші рішення щодо визнання незаконними окремих слідчих чи інших процесуальних дій, які обмежують права і свободи людини. У ч. 2 ст. 206 КПК України врегульовано порядок виконання обов'язків суддею щодо захисту прав людини. Зокрема, слідчий суддя зобов'язаний постановити ухвалу, якою має зобов'язати будь-який орган державної влади чи службову особу, під вартою яких тримається особа, негайно доставити цю особу до слідчого судді для з'ясування підстав позбавлення свободи, якщо буде отримано з будь-яких джерел відомості, які створюють обґрунтовану підозру в їхніх незаконних діях. Окрім того, у ч. 3 цієї ж статті вказано, що слідчий суддя зобов'язаний звільнити позбавлену свободи особу, якщо орган державної влади чи службова особа, під вартою яких тримається ця особа, не надасть судові рішення, яке набрало законної сили, або не доведе наявність інших правових підстав для позбавлення особи свободи [1].

Нормативними актами повної реабілітації засудженого можуть бути виправдовувальний вирок суду, ухвала або постановою про закриття провадження з реабілітаційних підстав тощо.

Нормативним актом часткової реабілітації засудженого під час судового провадження може слугувати рішення Європейського суду з прав людини.

Загалом, звернення до Європейського суду з прав людини набуло широкого вжитку у справах щодо незаконного позбавлення (обмеження) волі або нелюдського поводження з ув'язненими.

Зокрема, практика Європейського суду з прав людини визначає, що нелюдське поводження є таким поводженням, що спричинює сильні душевні та/або фізичні страждання. Відповідно, заяви про катування чи нелюдське або принижувальне поводження має бути перевірено прокурором, а за наслідками таких перевірок має бути ухвалено відповідне рішення суду.

Для прикладу, у справі № 39598/03 «Коробов проти України» від 2 листопада 2003 р. заявник скаржився на те, що його було піддано жорстокому поводженню з боку працівників міліції та що розслідування цієї події не було ефективним. Він також стверджував, що під час розгляду його кримінальної справи Верховним Судом України було порушено принцип рівності сторін, оскільки його касаційна скарга розглядалася за участі прокурора, але за його відсутності та відсутності його захисника.

Згідно зі словами заявника, 18 квітня з 15 до 21 години та 26 квітня 2000 року у відділі міліції його били й катували з використанням електричного струму. 21 квітня 2000 року прокуратура м. Маріуполя санкціонувала тримання заявника під вартою, оскільки той «вчинив тяжкий злочин, негативно впливатиме на встановлення істини у справі, переховуватиметься від слідства і суду». Заявник

надав витяги з протоколів судових засідань у його кримінальній справі. На одній окремій сторінці без дати зазначалося, що працівник міліції Р. показав у суді, що заявник зазнав забиття нирки та мав два зламані ребра [12].

Широкого розголосу набула, зокрема, справа № 29334/11 «Луценко проти України (№ 2)», яку було розпочато за заявою від 6 травня 2011 року до Суду проти України колишнього міністра внутрішніх справ України Юрія Віталійовича Луценка. Заявник скаржився, зокрема, на жакливі побутові умови тримання його в Київському слідчому ізоляторі та щодо неналежного рівня медичної допомоги, що йому надавалася. Заявник також стверджував, що в очікуванні судових засідань його тримали в маленькому та погано вентильованому приміщенні, а під час судових засідань – у металевій клітці [13].

Власне, будь-який акт реабілітації припиняє всі дії органів досудового розслідування, суду, прокуратури, які порушили права та свободи особи, визнаної законним рішенням суду невинуватою у скоєнні конкретного злочину.

Правом на відшкодування шкоди, завданої незаконним засудженням, може бути наділений засуджений у разі повного або часткового скасування обвинувального вироку, який набрав законної сили, і закриття провадження у справі за реабілітаційних підстав, а також близькі родичі реабілітованого у разі його смерті.

Відповідачем у реабілітаційних правовідносинах завжди є держава в особі уповноважених нею органів, на яких покладаються обов'язки щодо виконання реабілітаційних дій.

Порядок і розмір відшкодування шкоди за незаконне засудження визначає суд під час винесення рішення, що реабілітує громадянина. Розмір сум, які підлягають відшкодуванню, визначається з урахуванням заробітку, не одержаного громадянином за час відбування кримінального покарання. Під час урахування заробітку громадянина, який відбував покарання в місцях позбавлення волі, враховується тільки та його частина, яка нарахована йому після відрахування витрат на утримання виправно-трудових установ.

У тих випадках, коли не можна визначити дохід громадянина, або коли громадянин не мав певних джерел доходів із поважних причин, розмір шкоди визначається з урахуванням встановленого законом мінімуму заробітної плати.

Для визначення розміру шкоди, яка підлягає відшкодуванню, реабілітованому потрібно звернутися до: 1) під час винесення виправдовувального вироку судом першої інстанції – до суду, що виніс вирок; 2) під час скасування вироку в апеляційній або касаційній інстанції – до відповідного суду першої інстанції, рішення якого було скасовано.

Виконання судових рішень, які передбачають відшкодування шкоди, завданої громадянину внаслідок незаконного засудження, здійснюється Державним казначейством України [11].

У слідчій та судовій практиці відшкодування моральної шкоди та визначення розмірів компенсаційних виплат відбувається досі не без проблем.

Дуже яскравий приклад – справа Світлани Зайцевої, яку у 2001 році було незаконно засуджено за вбивство, якого вона не скоювала, до 7,5 років позбавлення волі. У процесі слідства їй вручили повістку й дали розписатися в її отриманні. Водночас розписуючись, Світлана поклала руку на портфель, який належав загиблій людині. Згодом саме відбитки її пальців на об'єкті посягання й стали доказом її обвинувачення, що були підкріплені тортурами та шантажем. Після року ув'язнення справжніх злочинців знайшли, але в колонії Світлана захворіла на туберкульоз і у квітні 2006 року померла. Мати С. Зайцевої подала до суду позов на відшкодування морального й матеріального збитку, заподіяного сім'ї смертю її доньки, жадаючи від

держави по 1 млн грн кожному члену сім'ї, що постраждали. Рішення суду – два мільйони гривень моральної компенсації родині загиблої, незаконно засудженої за вбивство Світлани Зайцевої. Це рішення Ворошилівського райсуду Донецька залишив чинним Апеляційний суд Донецької області [14].

Висновки. Отже, у висновку варто наголосити, що питання реабілітації незаконно засуджених є досить актуальними в умовах сьогодення й потребують проведення більш детальних наукових досліджень. Можливо, лише

зазначити, що інститут реабілітації доцільно розглядати як законну процесуальну процедуру, спрямовану на відновлення порушених прав конкретної особи внаслідок незаконних рішень, дій або бездіяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду, що виразилися, як приклад, у незаконному засудженні, визначення розміру майнової та моральної шкоди з наступним їх відшкодуванням за державний кошт. А ідеальним можна вважати лише те правосуддя, яке працює так, що для застосування інституту реабілітації не виникають приводи й підстави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. Київ : Парламентське видавництво, 2012.
2. Тертышник В.М. Уголовный процесс : учеб. Харьков : Арсис, 1997. 527 с.
3. Тертышник В.М. Кримінально-процесуальне право України : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 575 с.
4. Грошевий В.М., Хотенець В.М. Кримінальний процес України : підручник. Харків : Право, 2000. 494 с.
5. Ченцов В.В., Тертышник В.М. Реабілітація жертв незаконних кримінальних переслідувань, політичних репресій та зловживань владою : підручник для слухачів магістратури юридичних вузів. Київ : Алерта, 2016. 324 с.
6. Новий тлумачний словник української мови : у чотирьох томах / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконті, 2000. Т. 3. 927 с.
7. Шумило М.Є. Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія. Харків : Арсис, 2001. 320 с.
8. Безлепкин Б.Т. Уголовный процесс России : учебное пособие. Москва : ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2004. 480 с.
9. Каплина О.В. Проблемы реабилитации в уголовном процессе Украины : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харьков, 1998. 230 с.
10. Мазур М.Р. Особи, які підлягають реабілітації в кримінальному процесі. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. № 1 (17). С. 22–28.
11. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду : Закон України від 1 грудня 1994 р., № 266/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 1. Ст. 1.
12. Справа № 39598/03 «Коробов проти України» від 2 листопада 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_790#Text.
13. Справа № 29334/11 «Луценко проти України (№ 2)». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a81#Text.
14. Електронний ресурс. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/974267-ombudsman_ukrani_zmushena_znovu_zahishchati_prava_troh_osirotlih_dtey_svtlani_zaytsevo_899125.html.